ರೀತಿಯಲ್ಲೇ ಆ ಚರ್ಚೆಯೂ ಇತ್ತು. ಈ ತರುಣ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ನಾನು ಮಾತಾಡಿರುವ ಭಾರತದ ಇತರ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗೇನೂ ಕಾಣಿಸಲಿಲ್ಲ. ಬಹಳಷ್ಟು ಕಾಲ ವಾದ ವಿವಾದ ನಡೆಯಿತು; ಚರ್ಚೆಗೆ ಬಿಸಿಯೇರಿತ್ತು. ಅದು ಆಗಾಗ್ಗೆ ಸಿಟ್ಟಿಗೇಳುತ್ತಿದ್ದ ತರುಣರ ನಡುವೆ ನಡೆಯುವಂಥ ಸಹಜವಾದ ಸಂವಾದವೇ ಆಗಿತ್ತು. ತಮಗಿಂತ ಹತ್ತು ಹದಿನೈದು ವರ್ಷ ಹೆಚ್ಚು ವಯಸ್ಸಾದವನಿಗೆ ತಕ್ಕ ಮರ್ಯಾದೆ ಹಾಗೂ ಗಮನ ಎರಡೂ ಅಲ್ಲಿತ್ತು.

ಅವರಲ್ಲೊಬ್ಬ ಕೇಳಿದ: 'ನಾವಿಲ್ಲಿ ಪದೇಪದೇ ಇಷ್ಟು ತೊಂದರೆ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ, ನಮ್ಮ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಪ್ರೊಫೆಸರುಗಳು ನೀವಿಲ್ಲಿ ಬಂದ ಹಾಗೆ ನಮ್ಮ ಜತೆ ಮಾತುಕತೆ ಆಡಲು ಯಾಕೆ ಬರುವುದಿಲ್ಲ?'

ಈಗಂತೂ ನಾನು ಕೊಂಚ ಉಬ್ಬಿ ಹೋದೆ. 'ನನಗೆ ಗೊತ್ತಿಲ್ಲ. ಗಾಂಧೀಜಿ ಈ ಸೂಚನೆ ಕೊಡದಿದ್ದರೆ ನಾನಾಗಿಯೇ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದೆನೋ ಇಲ್ಲವೋ' ಎಂದೆ.

ಇಂಥ ಅನೇಕ ಅನುಭವಗಳಾದವು. ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಸಂಪರ್ಕವಿರದಿದ್ದರೆ ನನಗಿಂಥ ಅನುಭವಗಳೂ ಆಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು 'ನಿನ್ನ ಮುಸ್ಲಿಂ ಗೆಳೆಯರನ್ನು ಅವರ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣು' ಎಂದಾಗ ಅದರ ಪೂರ್ಣ ಅರ್ಥವೂ ನನಗಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಅವತ್ತಿನ ಎಲ್ಲ ತೀವ್ರ ಭಾವಗಳೂ ಅಡಗಿದ್ದವು; ಅದರ ಜೊತೆಗೇ ಸರಿಯಾದ ದಿಕ್ಕೊಂದನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯೂ ಅದರಲ್ಲಿತ್ತು.'

ದೇಶದ ಹಲವೆಡೆ ಕೋಮುಗಲಭೆ ಹಬ್ಬುತ್ತಲೇ ಇತ್ತು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಬಿಹಾರ, ದೆಹಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಮು ಗಲಭೆ ನಂದಿಸಲು ಹೋದರು; ಮತ್ತೆ ಕಲ್ಕತ್ತಾಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಲೋಹಿಯಾ ಕೋಮುಗಲಭೆಯಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಹಾರ ಶಿಬಿರಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಕೋಮುಗಲಭೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಕಲ್ಕತ್ತಾದ ಟ್ರಾಮ್ ಗಾಡಿಗಳ ಸಂಚಾರಕ್ಕೆ ಅಡ್ಡಿಯಾಗಿತ್ತು. ಟ್ರಾಮ್ ನೌಕರರ ಸಂಘಟನೆ ಸಮಾಜವಾದಿ ಪಕ್ಷದ ಕೈಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಏನಾದರೂ ಮಾಡಿ ಟ್ರಾಂ ಗಾಡಿಗಳು ಓಡಾಡುವಂತೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಗಾಂಧಿ ಲೋಹಿಯಾಗೆ ಸೂಚಿಸಿದರು. ಲೋಹಿಯಾರ 'ಗಣ ಫೌಜ್' ಎಂಬ ಸ್ವಯಂಸೇವಕ ಸಂಘಟನೆಯೊಂದಿತ್ತು. ಸಂಘಟನೆಯ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಟ್ರಾಮ್ ಗಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಡ್ರೈವರ್ ಹಾಗೂ ಕಂಡಕ್ಟರ್ ಪಕ್ಕ ಕೂತರು. ಗಾಡಿಗಳು ಹೊರಟವು.

ಒಂದು ಸ್ಟೇಶನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ದೊಡ್ಡ ಗುಂಪನ್ನು ನೋಡಿದ ಗಣ ಫೌಜ್ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು 'ಹಿಂದೂ ಮುಸ್ಲಿಂ ಭಾಯಿ ಭಾಯಿ' ಎಂದು ಘೋಷವಾಕ್ಯ ಕೂಗಿದರು.

'ಇದೇನು ಹೃದಯದಿಂದ ಬಂದ ಮಾತೋ? ಬಾಯಿಮಾತಿನ ಕೂಗೋ?', ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿದ್ದವರು ಕೇಳಿದರು.

'ಎದೆಯಾಳದಿಂದ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದೇವೆ. ಹಿಂದೂ ಮುಸ್ಲಿಂ ಭಾಯಿ ಭಾಯಿ' ಎಂದು ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ಕೂಗಿ ಹೇಳಿದರು.

ಹೀಗೆ ಬಗೆಬಗೆಯ ಹಿತಕರ ನಡೆ ನುಡಿಗಳ ಮೂಲಕ ವಾತಾವರಣ ಅಷ್ಟಿಷ್ಟು ತಿಳಿಯಾಗುತ್ತಾ ಹೋಯಿತು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ದಿನದ ಸಂಭ್ರಮಕ್ಕಾಗಿ ದೆಹಲಿ ಸಿದ್ಧವಾಗತೊಡಗಿತ್ತು.

1947ರ ಆಗಸ್ಟ್ ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ರಾತ್ರಿ ಆಕಾಶವಾಣಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಭಾರತದ ಉದಯದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೇಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಕವಿ ಕುವೆಂಪುವಿನ ಮನದಲ್ಲಿ ಮೂಡುತ್ತಿದ್ದ 'ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋದಯ ಮಹಾಪ್ರಗಾಥ' ಖಂಡಕಾವ್ಯದ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಆ ರಾತ್ರಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಎಲ್ಲಿದ್ದಾರೆಂದು ಹುಡುಕುತ್ತಿದ್ದವು:

ಹೆಜ್ಜೆ ಹೆಜ್ಜೆಯನಿಡಿಸಿ ಕೈಹಿಡಿದು ನಡೆಗಲಿಸಿ
ಬಿಡುಗಡೆಗೆ ತಂದ ಆ ತಂದೆಯೆಲ್ಲಿ?
ಎಲ್ಲಿ? ಓ ಅವನೆಲ್ಲಿ ನಿಚ್ಚವೂ ನಮ್ಮೆದೆಯ
ನಂಜೀಂಟುವಾ ನೀಲಕಂಠನೆಲ್ಲಿ?

ಆಗಸ್ಟ್ ಹದಿನೈದರ ಬೆಳಗ್ಗೆ ಕಲ್ಕತ್ತಾದ ಕಡುಬಡವರ ಕೇರಿಯ ಮುಸ್ಲಿಮರೊಬ್ಬರ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಕಣ್ತೆರೆದರು. ಲೋಹಿಯಾ ಕಲ್ಕತ್ತಾದ ಹಾದಿಬೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಜನರ ಸಂಭ್ರಮ ಕಂಡು ಕೊಂಚ ನೆಮ್ಮದಿಯಲ್ಲಿದ್ದರು:

'1947ರ ಆಗಸ್ಟ್ ಹದಿನೈದರಂದು ಎಣೆಯಿಲ್ಲದ ಉತ್ಸಾಹ, ಸಂಭ್ರಮವಿತ್ತು. ಹಿಂದೂಗಳು ಮತ್ತು ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಒಬ್ಬರನ್ನೊಬ್ಬರು ಅಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಒಂದು ವರ್ಷಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಬೆಳೆದುಬಂದ ಶತ್ರುತ್ವ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮೋನ್ಮಾದಗಳು ಸಮಾಪ್ತಗೊಂಡು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮೊಹಲ್ಲವೂ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರ ಪಾಲಿಗೂ ತೆರೆಯಿತು. ಅದೇ ಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ನಮಗೊಂದು ವಿಚಾರ ಹೊಳೆಯಿತು: ಇಡೀ ರಾತ್ರಿ ಒಂದು ಮೆರವಣಿಗೆಯ ಏರ್ಪಾಟು ಮಾಡಿದೆವು. ಆ ಮೆರವಣಿಗೆ ಎಲ್ಲ ತಡೆಗೋಡೆಗಳನ್ನೂ ಒಡೆದು ಹಾಕಿತು.'

ಈ ಶಾಂತಿ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲ ದಿನಗಳಲ್ಲೇ ಕೋಮುಗಲಭೆಗಳು ಶುರುವಾದವು. ಹಿಂಸೆಗಿಳಿದಿದ್ದ ಹಿಂದೂ, ಮುಸ್ಲಿಮರ ಹೃದಯ ಪರಿವರ್ತನೆಗಾಗಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಕಲ್ಕತ್ತಾದಲ್ಲಿ ಉಪವಾಸ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಉಪವಾಸದ ಸಾತ್ವಿಕ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಬಂಗಾಳದ ಪ್ರೊಫೆಸರೊಬ್ಬರು ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾರೆ:

'ಕೆಲವು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತಮಗೆ ಅಪಾಯಗಳಿದ್ದರೂ ಲೆಕ್ಕಿಸದೆ, ಮನೆಗಳಿಂದ, ಹಾದಿಬೀದಿಗಳಿಂದ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ತಂದು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಎದುರು ಇಟ್ಟು ತಾವು ಹಿಂಸೆಯ ಮಾರ್ಗದಿಂದ ದೂರ ಸರಿದಿದ್ದೇವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದರು. ಮತ್ತೊಂದು ಹೃದಯಸ್ಪರ್ಶಿ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಕಲ್ಕತ್ತಾದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂತು. ಕಲ್ಕತ್ತಾದ ಗಂಡಸರು ತಂತಮ್ಮ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಸಂಜೆ ಮನೆಗೆ ಮರಳುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಎಂದಿನಂತೆ ಅವರ ಊಟ ಸಿದ್ಧವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮಡದಿಯರು ಇಡೀ ದಿನ ಊಟ ಮಾಡಿದಂತಿರಲಿಲ್ಲ. 'ಯಾಕೆ?' ಎಂದು ಆ ಗಂಡಸರು ಕೇಳಿದಾಗ ಆ ಮಡದಿಯರು ಕೊಟ್ಟ ಉತ್ತರ: 'ಗಾಂಧೀಜಿ ನಾವು ಮಾಡಿದ ಪಾಪಗಳಿಗಾಗಿ ಸಾಯುತ್ತಿರುವಾಗ ನಾವು ಹೇಗೆ ಊಟ ಮಾಡುವುದು?'

ಆ ಘಟ್ಟ ಕುರಿತು ಲೋಹಿಯಾ ಬರೆಯುತ್ತಾರೆ:

'ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಲೈಸೆನ್ಸ್ ಇಲ್ಲದೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಒಪ್ಪಿಸಿಬಿಡುವುದಾದರೆ, ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಪ್ರಾಯಶಃ ತಮ್ಮ ಉಪವಾಸ ನಿಲ್ಲಿಸಬಹುದೆಂದು ಯಾರೋ ನನಗೆ ಹೇಳಿದರು. 1942ರ ಚಳುವಳಿಯ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಶಸ್ತ್ರಗಳು ಕಲ್ಕತ್ತಾದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಉಳಿದಿದ್ದವು. ಅವುಗಳನ್ನು ಈಗ ಬಳಸುವವರು ಹಿಂದೆ ಅವನ್ನು ಬಳಸಿದವರೇ ಆಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಮೊದಲಿನ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಘರ್ಷದಿಂದ ಈಗ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಘರ್ಷಕ್ಕೆ ಇಳಿದಿದ್ದರು.

ಇಂಥ ಕೆಲವು ಹಳೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದಿಗಳು ಈಗಲೂ ನನ್ನ ಸಂಪರ್ಕದಲ್ಲಿದ್ದರು; ಹೀಗಾಗಿ ಅವರೆಲ್ಲ ತಮ್ಮ ಧಾರ್ಮಿಕ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯನ್ನು ಅದುಮಿಟ್ಟಿದ್ದರು. ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಸಂಪೂರ್ಣ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಇಳಿದುಬಿಟ್ಟಿದ್ದರು. ಶಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸುವ ಸಲಹೆ ಬಂದಾಗ, ಕಟುವಾದ, ಕಠಿಣ ಹೃದಯಿಗಳಾದ ಶಿಷ್ಯರಿಗಿಂತ, ಕೊಂಚ ಬಗ್ಗುವ ಶಿಷ್ಯರ ಮೇಲೆ ನನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬಳಸಿದರೆ ಒಳ್ಳೆಯದು ಎಂದು ಕೆಲವರು ನನಗೆ ಮನವರಿಕೆ ಮಾಡಿದರು.

ಆದರೆ ಕೊಂಚ ಬಗ್ಗುವ ಶಿಷ್ಯರು ಕಿಲಾಡಿಗಳಾಗಿದ್ದರು; ತಮ್ಮ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳು ಈಗ ಸುಲಭವಾಗಿ ಸಿಗಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲ ಎಂದು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ನನ್ನ ಕಟುವಾದ ಶಿಷ್ಯನೇ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕನಾಗಿದ್ದ; ಈ ಜಗಮೋಹನ್‌ಬೋಸ್‌ನನ್ನು ನಾನು 'ಜಗ್ಗೂ' ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದೆ. ಮೊದಮೊದಲು ಅವನೂ ಬಗ್ಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ನನ್ನ ಮಾತಿನ ಅರ್ಥ, ಅದರಲ್ಲೂ ಗಾಂಧೀಜಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ನಾನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಮಾತುಗಳ ಅರ್ಥ, ಹಿಂದೆ ನನ್ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದ ಅವನಿಗೆ ತಿಳಿಯಿತು.

ಜಗ್ಗೂ ನನ್ನನ್ನು ಕಂಡೊಡನೆ ಗೌರವದಿಂದ ಮಾತಾಡಿಸಿದ್ದ; ಆದರೆ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಬಗ್ಗೆ, ಗಾಂಧೀಜಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸುವ ಬಗ್ಗೆ ಅವನು ಬೇರೊಬ್ಬರ ಜೊತೆ ಮಾತಾಡಬೇಕಾದ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿದ್ದಂತಿತ್ತು.

'ಈಗ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ತೀರಾ ಅಗತ್ಯವೇ? ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಜೀವನಕ್ಕೂ ಇದಕ್ಕೂ ನೇರವಾದ ಸಂಬಂಧವಿದೆಯೇ?' ಮಿತಭಾಷಿ ಜಗ್ಗೂ ಕೇಳಿದ.

'ಹೌದು' ಎಂದೆ.

'ಇದು ನಿಮ್ಮ ಖಚಿತ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೇ?'

'ಹೌದು.'

ಈ ಮಾತು ಅವನು ಆ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸು ಮಾಡುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ನನ್ನ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಇಂಥ ಹೃದಯಸ್ಪರ್ಶಿ ವಿಧೇಯತೆ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ತೀರಾ ಅಪರೂಪ! ಸ್ವಲ್ಪ ಹೊತ್ತಿನ ನಂತರ ಇನ್ನೇನೋ ಸಮಸ್ಯೆ ಎದುರಾದಂತಾಯಿತು.

'ಈ ಕೆಲಸವನ್ನು ನಾಳೆ ಮಾಡಿದರಾಗುವುದಿಲ್ಲವೇ?' ಎಂದ ಜಗ್ಗೂ.

'ನಾವು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಪ್ರಾಣದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ರಿಸ್ಕ್ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಗದು; ಅವರನ್ನು ಅಪಾಯಕಾರಿ ಒತ್ತಡಕ್ಕೆ ದೂಡಬಾರದು' ಎಂದೆ.